

Тетяна Кочубей

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У II пол. XVII – кін. XVIII ст.

Період другої половини XVII – кінця XVIII ст. характеризується як епоха українського бароко, епоха, яка поєднала в собі як розквіт української письменності, освіченості, культури, так і поступову їх нейтралізацію та злиття з культурами інших держав (Росії, Польщі, Австрії, Німеччини, Угорщини, Молдавії), які, з одного боку, збагачували українську культуру, а з іншого – чинили тиск та насаджували свої ідеї, свою мову, витісняючи українське на тих територіях, які в той час перебували під їхнім впливом. Підтвердження цього знаходимо у багатьох дослідників історії педагогіки [7; 9; 19; 22; 24].

Варто зазначити, що цей період є найменш вивченим в історії становлення та розвитку української педагогічної думки. Як зазначає О.В. Сухомлинська, «чим далі від нас у часі розташовані події та факти, що нас цікавлять, тим більший період вони охоплюють» [25, 32]. На її думку це пов'язано з такими причинами: відносна нечисельність письмових свідчень, нерозв'язність деяких історіографічних питань, відсутність джерел про розвиток ідей, «відсутність педагогічних текстів, відрефлексованої наукової аргументації щодо тих чи інших феноменів, їх перегляду і переоцінки у відповідності до змін ідеологем тощо» [25, 32]. Тому дослідження передумов розвитку української педагогічної думки названого періоду є досить актуальним.

Окремих аспектів означеної проблеми торкалися С. Золотухіна, Н. Кавалерова, В. Кравченко, В. Кузь, Б. Мітюров, М. Попович, М. Розумний, О. Субтельний, М. Ярмаченко та ін. Але поза межами дослідження залишилися передумови розвитку української педагогічної думки цього періоду.

При написанні статті ми ставили за мету висвітлити особливості розвитку педагогічної думки в період українського бароко; визначити чинники, які впливали на її становлення та розвиток, зокрема такі, як діяльність навчальних закладів, виникнення друкарень та бібліотек. З цією метою необхідно вмотивувати історико-географічні назви територіального поділу України та визначити ті територіальні межі періоду другої половини XVII – кінця XVIII ст., які на сьогодні належать українській державі.

Відповідно до поставленої мети звернемося до географічних понять, які пов'язані з історико-

географічними назвами територіального поділу України. Адже щоб мати цілісну картину передумов розвитку української педагогічної думки, необхідно визначитися з назвами земель, які належали Україні, та встановити, до складу яких держав вони входили в другій половині XVII – кінці XVIII ст., і, відповідно, як соціально-політична ситуація того часу впливала на розвиток освіти, шкільництва та педагогічної думки в країні.

Під Правобережною Україною (або Правобережжям) будемо розуміти ту частину українських земель, що за Андрусівським перемир'ям 1667 р. відійшла до Речі Посполитої. Охоплювала території сучасних областей: Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Ровенської і Волинської. У 1793 році Правобережна Україна разом з іншими українськими землями відійшла до складу Росії.

Слобідська Україна (або Слобожанщина) – історична область у складі Російської держави, територія якої охоплювала сучасну Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської областей, а також частину Курської, Білгородської і Воронезької областей сучасної Росії. У нашому дослідженні ми будемо розглядати лише ту частину Слобожанщини, яка належить території сучасної України.

Варто зазначити, що на початку XVII ст. означена територія була малозаселеною. У 30-тих роках XVII ст. українські селяни і козаки заснували тут поселення – слободи, від яких і пішла назва Слобідська Україна. Як зазначають історики, перші козацькі слободи утворили козаки – учасники Острянину повстання у 1638 р. У 50-х роках цього ж століття для оборони південних кордонів були утворені полки: Острогозький, Сумський, Охтирський, Харківський, а в 1685 р. – Ізюмський. 1765 рік ознаменувався входженням території Слобідської України до Слобідсько-Української губернії Росії; щоб утримувати козацьку старшину в покорі, її зрівняли у правах з російським дворянством. Адміністративний центр Слобідсько-Української губернії містився у Харкові. Складалася з Ізюмської, Охтирської, Острозької, Сумської, Харківської провінцій. У 1780 р. її було ліквідовано, крім Острогозької провінції, яка ввійшла до Харківського намісництва.

Варто згадати й про Слободищенський трактат 1660 року – угоду гетьмана Ю. Хмель-

ницького з польсько-шляхетським урядом про відрив України від Росії і перехід її під владу Польщі.

До територій Лівобережної України (напівофіційна назва – Гетьманщина, в офіційних документах – Мала Росія, Малоросія) належали території сучасних Чернігівської, Полтавської і частини Сумської, Київської, Черкаської областей, що за Андрусівським перемир'ям 1667 р. були приєднані до Росії, але, починаючи з другої половини XVII і до кінця XVIII ст. користувалися автономією. Російський уряд поступово обмежував автономію Лівобережної України: в 1781 році скасував полки і запровадив на території Лівобережної України загальноросійську адміністративну систему, а в 1783 р. – кріпацтво. Після входження Правобережної України до складу Росії у 1793 р., назви Лівобережна Україна та Правобережна Україна стали суто географічними поняттями.

У науковій літературі та історичних джерелах часто зустрічається історико-географічна назва Наддніпрянська Україна або Наддніпрянщина, під якою розуміють умовно територію Правобережної та Лівобережної України.

Щоб мати повне уявлення про українські землі того часу, слід згадати і про таку історичну територію як Галичина, яка охоплювала частину західноукраїнських і польських земель. Ця територія з кінця XVIII ст. перебувала під владою монархії Габсбургів. Галичина обіймала території сучасних Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, а до 1848 р. – Чернівецької областей. До її складу входила також частина земель сучасної Польщі, зокрема такі воєводства, як Бельське, Жешувське, Кросновське, Тарнувське, Новосондецьке, Перемишлівське і частина Краківського. Східну частину Галичини населяли українці, західну – поляки. У 1349 – 1772 рр. Східна Галичина перебувала під владою Польщі, у 1772 – 1918 рр. – Австрії. На цю частину України у той час зазіхали не тільки Польща та Австрія, але й Росія. Це яскраво ілюструє трактат «Росія і Галіція», викладений завідувачем продуктивним відділом військового генерал-губернатора Галіції, ротмістером С.І. Даниловим, який зберігається в Центральному державному історичному архіві [16].

У 1772 р. Галіція, відповідно до першого польського переділу, за винятком двох округів

(Тернопільського і Скалатського), відійшла до Австрії. Тому на її території повсюди вводилося австрійське управління з виключно німецьким складом чиновників, які, відповідно, послуговувалися німецькою мовою, а тому й місцеве населення вимушене було вивчати цю мову. Боротьба йшла не тільки за віру, але й за народність, і тільки за царювання імператора Іосифа II (1780-1790 рр.) становище галицького населення було покращене. Було вжито заходів щодо задоволення духовних потреб народу. Тому у 1783 р. Австрійським урядом у Львові була заснована духовна академія, відкрито народні школи, а 1784 рік ознаменувався відновленням Львівського університету. Але, як зазначає С.І. Данилов, «відродження тривало не довго. Невдовзі настала епоха реакції католицького впливу і час Меттернеха, всесильного австрійського міністра, який всіма силами намагався придавити в усій Європі, після Віденського Конгресу в 1814 р. – найменші пробудження національних устремлінь» [16, 61 зв.]. Під його впливом у Галичині австрійський уряд посилено починає насаджувати німецьку культуру.

Для нашого дослідження досить цінним є аналіз демографічної та територіальної статистики і соціально-політичної ситуації тієї доби, здійснений О. Субтельним, який зазначає: «На кінець XVIII ст., коли процес зростання населення в Європі різко прискорився, чисельність українців сягнула близько 10 млн. і після росіян вони залюднювали найбільшу в Європі площу. Але, не маючи власної держави й перебуваючи під чужоземною владою, українці лишалися малопомітними у політичному відношенні» [24, 239]. Подамо дані щодо розселення українців по регіонах Російської імперії та польсько-литовської Речі Посполитої.

Густота заселення українських земель була нерівномірною. Найбільш заселеним регіоном була Східна Галичина, де густота заселення становила 35 осіб на кв. км, на Лівобережжі цей показник становив 25 осіб на кв. км, на Правобережжі – 20, у степових регіонах Південної України – 5. Якщо проаналізувати етнічний склад земель, заселених українцями, то відсоток українців, які проживали в регіоні, складав: Лівобережжя – 95 %, Правобережжя – близько 90 %, Східна Галичина – близько 75 %, Південь України – близько 65 % [24, 239-240].

**Землі, населені українцями наприкінці XVIII ст.
(за Орестом Субтельним)**

Територія	Площа, тис. кв. км	Населення, тис. чол. (приблизно)
Гетьманщина, або Малоросія (Російська імперія)	92	2300
Слобідська Україна (Російська імперія)	70	1000
Південна Україна (Російська імперія)	185	1000
Правобережна Україна (Річ Посполита)	170	3400
Східна Галичина (Річ Посполита)	55	1800
Закарпаття (імперія Габсбургів)	13	250
Буковина (Оттоманська імперія до 1772 р.)	5	150
Разом	585	10000

Велику роль в історії розвитку української нації, як й у всіх інших країнах того часу, безперечно, відіграла церква. Вона була осередком та рушієм освіти, науки і культури. Саме з її джерел черпала ідеї та розвивала концепції навчання і виховання людини педагогічна думка. Власне церква тривалий час відстоювала інтереси православ'я у боротьбі з католицизмом та мусульманством, відстоювала українську самобутність. Підписання договору між Україною і Росією у другій половині XVII ст. призвело до «ліквідації автономії Гетьманщини» та до занепаду освіти в Україні. З цього приводу О. Субтельний зазначає: «Деякий час після переходу в 1686 р. під зверхність московського патріарха українська церква процвітала: її школи були найкращими в імперії; її добре освічених священників завзято переманювали до себе росіяни; завдяки покровительству Мазепи зміцнилася її економічна база. І все ж розвивалися події, що не віщували їй нічого доброго» [24, 246]; «...до кінця століття Україна прибрала виразно провінційних рис у всіх регіонах і на всіх рівнях – культурному, соціальному та економічному» [24, 227]; «колись осібна і зорієнтована на Захід українська православна церква...стала всього-на-всього готовим засобом поширення російської імперської культури» [24, 247].

Становище ще більше погіршилося після 1721 року, коли Петром I було скасовано Московську патріархію, яка належала до Костянтинополя, і засновано Священий Синод. Такий крок перетворив православну церкву у Російській імперії на бюрократичний додаток держави. Ці нововведення гаряче підтримував радник царя у церковних справах, виходець з України Теофан Прокопович, який знайшов затятого противника в особі українця Стефана Яворського [24, 246]. Священий Синод взяв під контроль всі церковні справи. Він зобов'язував українців друкувати

книги, писати ікони, зводити церкви за російськими взірцями. Відповідно і навчання в школах набувало рис русифікації [15].

Порівняльний аналіз рівня початкової освіти першої половини XVIII ст. свідчить про те, що освіта в окремо взятих регіонах тодішньої України розвивалася по-різному, але рівень грамотності та освіченості народу був досить високим. Як зазначає І.П. Криш'якевич, характерним явищем для українського побуту була велика кількість початкових шкіл...» [7, 268]. Син антіохійського патріарха Макарія, архідиякон, араб-християнин Павло Алепський у 1653-1656 рр. разом з батьком подорожував Україною. У своїх записках 1655 р. він писав, що вже за часів Хмельниччини незвичайно поширеною була грамотність, – навіть селяни і жінки уміли читати та писати, що в той період було неабиякою рідкістю, а в бурсах учили грамоти безпритульних дітей та дітей-сиріт. У XVIII ст. кожне велике селище як у Гетьманщині, так і у Слобожанщині та Галичині мало свою школу. В обов'язки сільських священників входило: навчати сиріт, не дозволяти їм блукати вулицями та вести бродяжницький спосіб життя [7, 268; 24, 198]. З цього приводу О. Субтельний писав: «Багато сільських громад наймали вчителів – вихованців братських шкіл, а випускники Київської колегії («бакаляри») часто служили репетиторами у заможних людей. Навіть у найстрашніше лихоліття вищу освіту давала Київська академія та її філії у Вінниці, а згодом і в Гощі на Волині» [24, 198].

На території Гетьманщини, наприклад, освіта досягнула високого рівня. Підтвердження цьому знаходимо і у дослідниці історії українського народу Н. Полонської-Василенко, яка зазначала: «Початкових шкіл в Гетьманській Україні було дуже багато. У XVIII ст. майже кожне село мало свою школу. Існували ці школи при церк-

вах, і навчали в них дяки. В монастирях теж були школи, в яких навчали ченців» [19, 211]. За трирічний курс навчання діти повинні були оволодіти основами читання та письма. У той же час початкова освіта на Правобережжі для українських селян була практично недоступна через те, що майже всі школи перебували під контролем єзуїтів [24, 247].

Як правило, церкви брали на себе й матеріальне забезпечення діяльності таких шкіл. У цьому плані допомагали й пожертвування різних верств населення [1; 12; 13]. Н. Полонська-Василенко пише: «В 1740-1748 роках у сімох полках: Ніженському, Любенському, Чернігівському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому та Миргородському (про 3 полки бракує відомостей) було 866 шкіл на 1099 поселень; одна школа припадала пересічно на 1000 душ. В 1768 році на території пізніших повітів – Чернігівського, Городенського й Сосницького – було 134 школи і на кожну припадало пересічно 746 душ» [19, 211]. Ці цифри дуже важливі. Вони вказують на те, що імперська політика Росії призвела до занепаду української освіти, а відповідно і педагогічної думки. Адже у «1875 році на цій території було тільки 52 школи, і на кожну школу припадало 6.750 душ. Навчалися в цих школах у XVIII ст. діти старшини, козаків, духовенства, селян» [19, 211].

Стосовно Слобідської України історичні факти свідчать, що у 4 полках функціонувало 124 школи. Характерною ознакою цих шкіл було те, що заснувало їх саме населення, яке розуміло потребу навчання дітей. Сільська громада сама запрошувала вчителя, утримувала його й давала помешкання під школу. Ці факти підтверджуються архівними даними [12; 13]. У місцевостях, де населення жило розкидано по хуторах, навчали дітей так звані «мандрівні дяки», переходячи з місця на місце.» [19, 211].

Слід зауважити, що мандрівні дяки відіграли надзвичайну велику роль у поширенні грамоти та елементарної освіти в Україні. Тому прийняття рішення про направлення їх на військову службу та змушування їх шукати постійне місце проживання (за ревізією 1782 р.) призвело до того, що вони потрапляли у кріпацтво. Така ситуація негативно вплинула на стан початкової освіти в Україні.

І. Крип'якевич, висвітлюючи проблему розвитку науки та освіти в Україні у другій половині XVII-XVIII ст., зазначає, що, починаючи з другої половини XVII ст., центри освіти перемістилися із західних земель на Наддніпрянщину. На той час припинила свою діяльність Острозька академія, почала втрачати позиції Львівська братська школа [7, 268].

Крім початкової, розвитку набувала середня та вища освіта. Середню освіту на Лівобереж-

жі забезпечували три колеґіуми – у Чернігові, Переяславі та Харкові. Вищу освіту, у сучасному розумінні, репрезентувала Києво-Могилянська академія – один із провідних культурних центрів православного світу. Побудована за суворими правилами 12-річна програма навчання в академії користувалася таким високим авторитетом, що російські правителі заповзято вербували її викладачів і випускників, пропонуючи їм найвищі в імперії церковні та урядові місця [24, 247].

З XVIII ст. академія переживала різні періоди своєї діяльності, а взаємини її з російськими правителями не завжди були дружніми. З цього приводу О. Субтельний писав: «Після історії з Мазепою внаслідок репресій царату загальне число студентів скоротилося до менше ніж двох сотень. У 1740-х роках завдяки самовідданому керівництву Рафаїла Заборовського це число знову сягнуло за тисячу й академія вступила в період свого останнього розквіту. Вона сама великою мірою породила причини свого остаточного занепаду» [24, 247]. До основної із причин її занепаду слід віднести те, що академія була тісно пов'язана з церквою, і відповідно її кадровий склад представляло духовенство, та й контингент студентів у 1790 р. на 90 % (із 426 студ.) складався із синів священників. Тому традиційно основна увага при навчанні приділялася таким предметам: філософії, риториці, теології, мовам. Іншими вагомими причинами була релігійна орієнтованість і традиціоналізм, які стояли на заваді приходу до академії молоді з сучасними (на той час) знаннями [24, 199, 248], а також зв'язок Академії з Мазепою, за який вона, за твердженням Н. Полонської-Василенко, «заплатила тяжку ціну: протягом майже 30-ти років вона не могла цілком отрястися від репресій Петра I. Першою і найтяжчою репресією була заборона вчитися в Академії «чужинцям», себто підданам Польщі. В лютому 1709 року замість 2.000 учнів було тільки 161. Лише за Єлизавети кількість студентів знову зростає: в 1744 році було їх 1.100» [19, 213]. Про це свідчать і архівні дані. Зокрема є згадка, датована 1764 роком, у якій вказується, що в Київській академії навчалось «більше двох сот осіб козачих, міщанських і посполитських людей» [5, 3 зв.].

Н. Полянська-Василенко, описуючи діяльність академії, зазначала, що після блискучих професорів часів Мазепи, якими були Стефан Яворський, Йоасаф Кроковський і особливо Теофан Прокопович, настав занепад. Повернути Академії славу часів Мазепи не зміг більше ніхто, хоча вона знову зазнала піднесення за часів царювання Єлизавети та гетьманування Кирила Розумовського. Про рівень Академії у 1740-их роках свідчать імена професорів: Юрій Кониський, Сильвестер Ласкоронський, Юрій Щербачький, Давид Нищинський, Манасій Максимо-

вич, ін., які, на думку О. Оглоблина, прикрасили б будь-який європейський університет. Наведемо чисельність студентів Київської Академії [19, 214].

За Мазепа було	2000 учнів
1709 р.	161
1736-1737 рр.	367
1737-1738 рр.	494
1744 р.	1100
1754-1756 рр.	1000
1764-1765 рр.	1159
1775-1776 рр.	769

Як видно із наведених даних, з середини XVIII ст. значно зменшується кількість молоді, яка бажає навчатися в Київській Академії. Це пояснюється тим, що в ній навчалися переважно діти духовенства. Тому багато молоді починає здобувати освіту у вищих навчальних закладах Росії (у Московському університеті, Медико-Хірургічній Академії) та за кордоном – у Німеччині (Гайдельберзькому, Ляйпцігському, Кенігсберзькому, Страсбурзькому університетах), Італії та Франції. В основному це сини козацької старшини. З цього приводу І. Крип'якевич писав: «В матрикулах університетів у Ляйпцігу, Гайдельберзі, Кенігсберзі, Страсбурзі і інших міст знаходимо чимало українських прізвищ. Особливе значення мав Страсбург, де в XVIII ст. цілий ряд українців закінчив медичний факультет; деякі з них здобули собі імена, як професори академії та учені. Через цих вихованців західних шкіл приходили в Україну нові культурні течії» [7, 268-269]. Орест Субтельний вказує на те, що навіть перебуваючи під підданством Росії, вихідці з лівобережної України не втрачали «...тісних зв'язків із європейською й особливо польською культурою» [24, 199]. Адже спроба в Україні заснувати університети була марною – російський уряд не давав на це дозволу.

Поступово Києво-Могилянська академія перетворилася в богословську семінарію. Натомість у 1750 роках в Росії були засновані нові навчальні заклади – Московський університет та Медична академія, і, відповідно, вони були з цього часу провідними навчальними закладами в Росії. Щоб здобути сучасну освіту, українська молодь їхала на навчання у новостворені російські заклади.

Безсумнівно, Київська Академія відіграла досить велику роль як в історії України, так і в розвитку української педагогічної думки. За 150 років існування Академії з її стін вийшло близько 25000 українців, які поповнили ряди освіченого духовенства та великої частини «тієї свідомої інтелегенції, яка протягом XVIII ст. займала урядові місця. Переглядаючи біографії видатних

людей XVIII ст., рідко можна зустріти людину, що не вчилася в Академії» [19, 214].

Крім Києво-Могилянської академії, варто назвати й Львівський університет та Харківський, Переяславський, Чернігівський колегіуми. Львівський університет був заснований у 1661 році, і відіграв велику роль у розвитку педагогічної думки і освіти на західних землях України. У 1658 році верхівка козацької старшини і шляхетська Польша уклали договір (в історію ввійшов під назвою Гадацький) про відкриття в Україні двох вищих шкіл – академії на правах університету. Одна з них – Київська академія, іншу планувалося відкрити на базі Львівської братської школи. Однак католицьким духовенством і феодалами була розгорнута активна діяльність проти далекоглядних планів. Ними було запропоновано створити академію на базі Львівської єзуїтської школи-колегії. Тому 20 січня 1661 року король Польщі Ян Казимир підписав диплом, який надавав їй статусу академії і титулу університету з правом викладання всіх університетських дисциплін і присвоєння наукових ступенів [27, 20-22].

Таким чином, діяльність Львівського університету з часу заснування і до 1773 року визначалася соціально-політичними інтересами Речі Посполитої. Однак він не міг розвиватися ізольовано, тому на становлення Львівського університету як культурно-освітнього центру значно вплинули не тільки суспільне життя та соціальні умови того часу в Україні, але й діяльність закордонних університетів.

До складу студентів новоствореного університету зараховувалися випускники єзуїтської школи-колегії, яка функціонувала як середня школа і була його структурним підрозділом. Але студентами університету, як видно з вищевикладеного, могли стати лише діти польської шляхти, і, як виняток, там навчалися тільки одиниці дітей-вихідців із народу, які приховували свою належність до православної віри. З історичних джерел відомо, що 75 % студентів становили католики, решту – уніати. Зі стін університету вийшов відомий діяч української культури, мандрівник і письменник В. Григорович-Барський.

Структура Львівського університету включала у себе два відділи: філософський та теологічний. Навчання проводилося за програмами єзуїтських шкіл, розробленими у кінці XVI століття. Філософський відділ був підготовчим, з терміном навчання 2-3 роки. По його закінченню студенти протягом 4 років вивчали богословські науки. Навчання велося латинською мовою. Контингент студентів у період з 1677 до середини XVIII століття коливався від 500 до 700 осіб, професорсько-викладацький склад становив у 1677 – 8 осіб, у середині XVIII – 15-17 осіб [27, 22-29].

Завершуючи навчання, студенти отримували такі наукові ступені, які можна ототожнити із сучасними освітньо-кваліфікаційними рівнями: ліценціат, бакалавр, магістр, доктор наук. Явно, що вся підготовка в університеті, включаючи і стиль педагогічного керівництва, здійснювалася через призму інтересів католицької церкви.

Значний вплив на навчальний процес в університеті мали наукові відкриття кінця XVI-XVII ст., такі як утвердження геліоцентричної системи М. Коперником, Г. Галілеєм, Дж. Бруно і К. Кеплером, множинність світів, безмежність Всесвіту та мінливість світу (Г. Галілея, Х. Гюнгенса), а також суспільно-політичні явища у житті українського народу – розпад феодально-кріпосних відносин, розвиток ідей французьких просвітителів. Названі причини сприяли відкриттю у XVIII ст. кафедри математики, створенню математично-фізичного кабінету, астрономічної обсерваторії, введенню у навчальні плани польської, французької і німецької мов, географії та історії як окремих предметів. Такі нововведення значною мірою покращили зміст і якість підготовки фахівців. У XVIII столітті, як зазначає Я. Ісаєвич у монографії «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.» (1966 р.), в університеті викладали такі вчені, як історик К. Несецький, математики Ф. Гродзіцький і Т. Секержинський, видатний діяч освіти і письменник Г. Пірамонов, громадський діяч, письменник і філософ І. Красіцький. Багато з них пізніше продовжили навчання у Київській академії, стали викладачами Московської та Петербурзької семінарій (Ф. Лопатинський, Я. Заблоцький, М. Слотвинський, Я. Богомолівський, А. Зертіс-Каменський) [145-147].

У 1772 році відбувся перший поділ Польщі, за яким західні землі України перейшли у володіння Австрійської монархії. З цієї причини та під тиском громадської думки Папа римський прийняв рішення про ліквідацію ордена єзуїтів. Зрештою для України такі події вирішального значення не мали, адже австрійська влада проводила таку ж саму політику, що й магнатська Польща, тільки дещо делікатніше. Планами монархії передбачалася реформа 3-х австрійських університетів – Віденського, Празького та Львівського. Перед ними ставилося завдання підготовки професійних кадрів – учителів, суддів і священників, – а не виховання і підготовка вчених.

У зв'язку з цим у жовтні 1784 року імператор Австрії Йосиф II підписав диплом про реформаційні зміни у Львівському університеті [16]. Тому крім філософського, юридичного, медичного та теологічного факультетів, до складу університету входила і гімназія. Як позитивне в організації роботи університету слід відзначити те,

що за змістом програм більшість факультетів мала світський характер. Навчання в університеті проводилося латинською мовою, але окремі предмети викладалися і польською. Як ми уже зазначали, філософський факультет був загальноосвітнім, підготовчим для навчання на інших факультетах. Після завершення навчання на філософському факультеті студенти переходили на вибраний ними спеціальний факультет і здобували освіту за відповідною програмою.

Цілою подією в історії українського народу та у розвитку педагогічної думки другої половини XVII ст. і особливо XVIII ст. стало відкриття у 1787 р. при Львівському університеті українського інституту, першочерговим завданням якого було здійснення підготовки вчителів для реальних і класичних гімназій, в яких навчалися діти українців. Однак слід зазначити, що програма інституту була обмежена. Але все ж таки його відкриття мало важливе значення: навчання проводилося українською мовою. Це, безперечно, була визначна подія для української педагогічної науки, адже український інститут у досить короткий термін свого існування (до 1808 р.) був пропагандистом гуманітарної педагогічної освіти. Підтвердження цьому знаходимо у фондах Державного архіву Львівської області (ф. 26, оп. 4, спр. 211, арк. 59).

У першій половині XVIII ст. досить популярним і авторитетним був Чернігівський колегіум. А. Лебедевою у журналі «Кіевская старина» за 1895 р. видрукувані відомості (у вигляді донесення місцевого архієрея Синоду), датовані 1728 р., з книги Я. Чистовича «Історія перших медичних шкіл у Росії, С. XLIII». У них зазначається, що Чернігівський колегіум був відкритий у 1700 р. при кафедральному монастирі по клас риторики. Відомостей про кількість учнів немає з тієї причини, що облік не вівся, так як контингент студентів змінювався: одні учні приходили з інших училищ, інші, закінчивши клас риторики, продовжували навчання в Києві або у вищих школах інших епархій. У 1728 р. кількість учнів становила 257, але до кінця року така кількість залишилася чи ні – невідомо. Тут же наводяться відомості про працевлаштування випускників колегіуму: одні приймали монашеський чин від Київської чи Чернігівської епархії і залишалися професорами, інші проповідували слово Боже, отримували чин ігумена, а деякі залишалися священниками або призначалися на мирські посади [8, 2-3]. Чернігівський колегіум був створений на зразок Києво-Могилянського колегіуму на базі слов'яно-латинської школи, переведеної із Новгород-Сіверського. Засновником його був відомий церковний діяч, просвітитель і письменник Іоанн Максимович. Термін навчання в колегіумі становив шість років. У колегіумі ви-

кладали латинську і грецьку мови, історію, географію, математику, філософію. Чернігівський колегіум у 1776 році зазнав реорганізації, змінивши статус на духовну семінарію, яка проіснувала до 1917 року.

Важливу роль у становленні освіти і педагогічної думки в Україні відіграв такий навчальний заклад Слободської України, як Харківський колегіум, який бере свій початок з Білгородської школи, створеної за розпорядженням Регламенту Петра Великого у 1722 році. У 1726 р. в структурі школи функціонувало шість класів, включно до класу риторики. В історії розвитку шкільництва в Україні панує хибна думка про те, що такі школи належать до професійних. Але, на наш погляд, вони мали характер власне загальноосвітніх шкіл. Цьому підтвердження знаходимо й у А. Лебедевої (1886 р.). У монографії «Харьковскій колегіумъ какъ просвѣтительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковѣ университета» вона, зокрема, зазначає, що «курс цих шкіл зовсім не мав спеціального пристосування до цілей духовної служби» [8, 6]. Загальноосвітній курс цих шкіл (у розумінні того часу) давав освіченість людині та відкривав можливості випускникам просуватися на державній службі. У духовному регламенті вказувалося на те, щоб учні, які навчалися в духовних школах, досягнувши досконалого розуму і великих успіхів у навчанні, присягали на вірність государю і готовність до будь-якої служби, до якої придатний і призначений буде наказом государя [8, 6].

У 1726 році семінарію переведено до Харкова, як центрального міста України, з метою реорганізації її у всестанове училище, де б поряд із дітьми духовенства навчалися б діти інших станів. Але керівництво діяльністю цього навчального закладу все-таки здійснювало архієрейство. Через всестановий характер училище отримало статус колегіуму.

За формою він дещо відрізнявся від загального типу тодішніх шкіл. Завдячуючи пожертвуванням від різних прошарків населення, колегіум уже на початку свого існування мав значні володіння [8]. Тому Харківський колегіум різко виділявся від інших. Ця обставина, а також висока освіченість великої частини Білгородських архієреїв, основних керівників закладу, на думку А. Лебедевої, сприятливо впливали на стан навчальної справи у колегіумі [8, 9]. Серед викладачів колегіуму найяскравішою особистістю був відомий український філософ Григорій Савович Сковорода, який викладав у ньому поетику, етику, синтаксиму та грецьку мову протягом 1759-1769 років. Він привертав до себе увагу вченістю, освіченістю, великою начитаністю. Як зазначає О. Мишанич, «улюбленими його письменниками були Плутарх, Філон Іудеянин, Ціцерон, Го-

рацій, Лукіан, Климент Александрійський, Оріген, Ніл, Діонісій Ареопажін, Максим Исповідник, та на першому місці завжди була Біблія» [23, 12-13.]. Цей період його життя залишив нам у спадок цінні для педагогічної науки «Байки харківські», вступні лекції, проповіді до курсу етики – «Прокинувшись, побачили славу його» та «Хай цілує мене поцілунками уст своїх» (1765-1766 рр.), трактати і діалоги «Вступні двері до християнської добронравності» (1766 р.), «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе» (до 1767), «Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе» (1767).

Колегіум підтримував тісні зв'язки із закордоном. Ще на початку свого існування, при преосвященному Епифанію, в Німеччину були відправлені учні для підготовки їх до вчительського звання, які в подальшому могли викладати в колегіумі.

Після відкриття Харківського університету (1805 р.) Харківський колегіум став вузькостановим навчальним закладом, а пізніше – знову духовною семінарією.

Слід згадати і про діяльність Переяславського колегіуму, заснованого у 1738 р. на зразок Києво-Могилянської академії. С. Сірополко стверджує: «В стародавніх актах переяславська школа мала різні назви, – то вона називалася латинською школою, «слов'яно-латинським училищем», то переяславською або малоросійською семінарією, то колегіумом» [22, 187]. Переяславський колегіум одразу був укомплектований достатнім числом учнів та учителів. У його структурі функціонувало 6 класів, по риторику включно. У 1753 році в колегіумі викладав поезію Г.С. Сковорода. Основною метою функціонування колегіуму була підготовка духовенства для боротьби проти унії й католицизму на Правобережній Україні. До 60-х років XIX ст. колегія залишалася в Переяславі, хоча у 1799 р. переяславську єпархію було перейменовано в полтавську і відповідно переяславський колегіум був названий полтавським [22, 190].

Поширення освіти, науки і, відповідно, педагогічної думки майже завжди пов'язане з розвитком друкарства та виникненням бібліотек. Адже саме друковані твори є одним із носіїв педагогічної думки. В Україні кінця XVII ст., як зазначають історики, не бракувало книжок. З цього приводу О. Субтельний пише: «Незважаючи на воєнні лихоліття, в країні діяло 13 друкарень: з них дев'ять українських, три польські, одна єврейська. Найінтенсивніше працювали українські друкарні в Києві, Новгород-Сіверському та Чернігові» [24, 199]. Серед авторів книг, які друкувалися у названих друкарнях, багато було українців. Так, наприклад, з 20 книг, виданих новгород-сіверською друкарнею, – авторами 15 були укра-

інці [24, 199]. У контексті дослідження розвитку української педагогічної думки цінним є той факт, що, як стверджує О. Субтельний, «...в одному лише 1679 р. друкарня (мається на увазі новгород-сіверська – прим. Т.К.) випустила понад 6 тис. примірників різноманітних підручників для початкових шкіл» [24, 199].

Функціонувала друкарня і при Львівському університеті. У ній друкувалися праці просвітників із Наддніпрянської України, зокрема викладачів Києво-Могилянської академії. Так, у 1745-1746 рр. побачили світ праці київського вченого М. Козачинського (Finkel L., Starzynski S., 1894). До наших днів у рукописному фонді ЦНБ АН України імені В. Вернадського збереглися тексти лекцій з філософії, записи диспутів, які проводилися протягом XVII-XVIII століть у Львівському університеті.

Уже з XVI ст. в Україні почали виникати бібліотеки. Перші бібліотеки були зібрані при Острозькій та Львівській братських школах.

XVII ст. в Україні ознаменувалося впорядкуванням бібліотеки при Київській Академії. У її фонді зберігалися збірки, які сягали князівських часів.

Для XVIII ст. характерним було те, що досить престижно було мати власні бібліотеки. Тому значні за обсягом бібліотеки мали відомі шляхетські родини, козацька старшина, єпископи. Були вони при монастирях і відповідно при різного типу школах. Фонди бібліотек включали крім старовинних рукописів, давніх літописів та хроніки, звичайно, велику кількість книг церковного змісту і, що досить вагомо, навчальних посібників та підручників, значне місце серед яких займали підручники з граматики [7, 269-270].

Поширення грамотності, розвиток освіти, виникнення мережі навчальних закладів, масовість навчання спонукали, на думку дослідниці педагогічної лексики української мови XVI-XVIII ст. О. Зелінської, «до відгалуження педагогічної праці в окремий професійний вид діяльності, який вимагав спеціального мовного оформлення. ... Становлення педагогічної лексики є результатом внутрішньомовного процесу реагування на нові явища у житті носіїв мови, які вимагали мовної номінації» [6, 172].

До педагогічної лексики були введені назви осіб за видом діяльності у педагогічному процесі, а саме: найменування осіб, що навчаються (*ученик, учень, школяр, бурсак, богослов, поетик, студей, студент, семінарист, алюмн, павпер, жак, дитина, отрок, чадо та ін.*) і навчають (*мати, отець – як перші наставники та вихователі дітей, дидакал, учитель, дяк, професор, магістр, бакаляр, педагог, колегіат*), найменування осіб, які керували навчальними закладами та здійснювали нагляд і

контроль за навчально-виховним процесом (*ректор, префект, директор, інспектор, сеніор, цензор, гімназіарх*), назви навчальних закладів в Україні (*школа, училище, академія, гімназія, колегіум, семінарія*), а також лексика на позначення понять, пов'язаних із навчально-виховним процесом, таких, як назви дидактичних процесів та суміжних з ними понять (*учити, навчити, ученіє, тицатися, подавати, преподавати, цвічити, наука, дідагма, дисципліна, умієтність, неумієтність, расторопність, мудрость, воспитаніє, вихованіє, наказаніє /повчанія/, ін.*), лексика на позначення форм та методів організації навчально-виховного процесу (*проповіді, казанія, лекція, бесіда, вопрошати, диспутоватися, диспутація, диспут, шкільна драма, комедія, публічний діалог, екзамен, екзаменатор*), назва місця проживання студентів (*бурса*) [6].

Педагогічна лексика зустрічається не тільки в текстах спеціального призначення, але й у різножанрових творах: «поезії, полемічній літературі, проповідях, передмовах та післямовах до книг, меншою мірою, проте наявна й у конфесійних текстах» [6, 172]. Базові педагогічні терміни і до сьогодні зустрічаються в науковій літературі.

Кінець XVIII ст. став завершальним у багатогранній культурній епосі українського бароко. Це пов'язано з тим, що за часів перебування на престолі Петра I Росія відкрила «вікно в Європу», а її кордони обмежили контакти України з Заходом. Відтак і відпала потреба в ролі України як посередника культурних зв'язків між Заходом і Росією. З цього часу, як зауважує О. Субтельний, «...плодами безпосереднього виходу в Європу, «європеїзації», інтелектуальним потенціалом України користувалася Росія, завдяки чому вона стала в авангарді культурного розвитку. Водночас ізольована і схильна до традиціоналізму Україна скоотилася в трясовину провінціалізму. Після втрати політичної автономії над нею нависла загроза втрати й культурної самобутності» [24, 253].

Отже, на цьому ґрунті й почала зароджуватися та розвиватися педагогічна думка в Україні у другій половині XVII – кінці XVIII ст.

Цей період увійшов в історію України як суперечлива доба, в якій, з одного боку, відбувався розквіт культури в цілому та освіти, науки, друкарства зокрема. Але, з іншого боку, створювалися умови, при яких українська освіта, наука, педагогічна думка та культура втрачали самобутні риси під впливом російських імперських взірців.

Аналіз демографічної, соціально-політичної ситуації, яка склалася на українських землях, свідчить, що педагогічна думка періоду другої половини XVII – кінця XVIII ст. формувалася під

впливом різних чинників, серед яких варто виділити політичні, економічні, культурні та освітні.

Кінець XVIII ст. характеризується амбівалентністю, що виявляється у взаємовпливові російських, західноєвропейських та українських культур.

Подальшого вивчення потребують питання змістового наповнення ключових понять проблеми, формування педагогічної термінології досліджуваного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ведомость об уплате денег на содержание школ священниками церковей Изюмского ведомства, 1745. – Ф. 1973, Оп. 1, Ед. хр. 581, лл. 2-3.
2. Відомості про діяльність народних училищ: 1796 р. – Ф. 1959, Оп. 1, Ед. хр. 502, лл. 2-24; 1797. – Ф. 1959, Оп. 1, Ед. хр. 617, лл. 1-9;
3. Дело о количестве детей, обучающихся в школах Харьковского ведомства, 1787. – Ф. 2009, Оп. 1, Ед.хр. 1105, лл.
4. Донесення полкових канцелярій про одержання указів про відправку на навчання до м. Петербурга «шляхетських» дітей. Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 5183, арк. 1-87.
5. Згадка, що в Київській академії навчалося «бодем двох сот человек козаких, мещанских и посполитских людей». Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 19161, арк. 3 зв.
6. Зелінська О.Ю. Педагогічна лексика української мови XVI-XVIII ст.: Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2002. – 208 с.
7. Крип'якевич І.П. Історія України: Вид. 2-е, переробл. і доповн. – Львів: Світ, 1992. – 556 с.
8. Лебедева А.С. Харьковскій коллегіумъ какъ просвѣтительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковѣ университета. – М.: Въ Университетской типографіи (М. Катковъ), на Страстномъ бульварѣ, 1886. – 103 с.
9. Митюрлов Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI-XVII вв. – К.: Изд-во «Рад. школа», 1968. – 211 с.
10. О высылке детей достигших 17 лет в г. Харьков для обучения в славяно-латинских школах (детей церковнослужителей), 1764. Ф. 2007, Оп. 1, Ед. хр. 70, лл. 1-4.
11. О количестве детей в I-ом классе училища, 1786. – Ф. 1709, Оп. 1, Ед. хр. 925, лл.
12. О сборе денег с монастырей на содержание славяно-латинских школ // Указ Белгородской духовной консистории, 1743, Ф. 1989, Оп. 1, Ед. хр., лл. 1.
13. О сборе хлеба и денег на содержание славянолатинских школ (Ведомости), 1744., Ф. 1989, Оп. 1, Ед. хр. 126, лл.
14. Об обучении грамоте детей / Указы из Белгородской духовной консистории, 1764. – Ф. 1975, Оп. 1, Ед. хр. 54, лл. 1-135.
15. Об обязанностях духовенства обучать детей в русских школах, 1793. – Ф. 1989, Оп. 1, Ед. хр. 415, лл. 1-7.
16. Об открытии в г. Купянске училища, 1786. – Ф. 2195, Оп. 1, Ед.хр. 16, лл. 1-4.
17. Об открытии Львовского университета и слушании студентами философского и богословского факультетов лекций на русском языке. Из статьи Россия и Галиция в связи с религиозным прошлым, 1784. – Ф. 363, Оп. 1, Д. 142, лл. 61 об.
18. Повідомляється про навчання недорослів грамоті при Київській губернській канцелярії, 1775. – Ф. 59, Оп. 1, Од. зб. 7727, лл. 37.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-ге вид. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
20. Про відкриття та існування шкіл: 1729. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 3140, арк. 2; 1748. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 8850, арк. 18; 1748. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 9276, арк. 2; 1749. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 1572, арк. 2; 1749. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 9456, арк. 1; 1750. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 10582, арк. 7; 1759. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 15820, арк. 5; 1796-1797. – Ф. 2081, Оп. 1, Ед. хр. 1, лл. 1-4; 1718. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 326, арк. 3, 7 зв.; 1716. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 201, арк. 3, 5; 1719. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 333, арк. 4-5; 1721. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 268, арк. 21; 1723. – Ф. 51, Оп. 3, Д. 1122, лл. 8; 1733. – Ф. 59, Оп. 1, Од. зб. 394, лл. 3; 1739. – Ф. 51, Оп. 3, Д. 7278, лл. 2; 1743. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 1094, лл. 7; 1745. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 1315, лл. 2; 1745. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 1327, лл. 2-5 об.; 1748. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 2031, лл. 7; 1748. – Ф. 51, Оп. 3, Ед. хр. 8850, лл. 18; 1750. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 1766, лл. 8; 1750. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 1865, лл. 3; 1753. – Ф. 51, Оп. 3, Д. 11507, лл. 2; 1758. – Ф. 51, Оп. 3, Д. 11707, лл. 67; 1756. – Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 13698, арк.; 1757. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 3088, лл. 3, 5; 1758. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 8638, лл. 24; 1759. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 3270, лл. 3; 1759. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 3257, лл. 16, 17; 1760. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 7172, лл. 2; 1760. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 3437, лл. 19; 1760. – Ф. 59, Оп. 1, Д. 3569, лл. 3, ін.
21. Про навчання «малороссийской скорописи» в «училищах полоно-латино-славянских в Малой России» в пер. полов. 30-х рр. XVIII ст. З чолобитної військового канцеляриста Якова Костровського за жовтень 1748 р., Ф. 51, Оп. 3, Од. зб. 9186, арк. 30 зв.
22. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Підго-

- тував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
23. Сковорода Г.С. Твори: У 2 т.: Т. 1. / Передм. О. Мишанича. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 528 с.
24. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
25. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск «До витоків становлення української педагогічної думки» / В.Г. Кузь (гол. ред.) та інші. – К.: Наук. світ, 2002. – 323 с.
26. Черниговській колегіумъ въ начале XVIII в. // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 2-3.
27. Finkel., Starzynski S. Historia uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894. – Cz. 1. – S. 20-30.